

Pétur Bjarnason

Saga harmonikunnar

Harmonikan á Íslandi

Í upphafi þessa greinarkorns skal tekið fram að hér er alls ekki um sögu eða sagnfræði að ræða og varla heillega frásögn. Aðeins er gerð tilraun til að raða sama í stutta grein þeim heimildum, eða ágripi þeirra, sem ég hef haft aðgang að um harmonikuna hér á landi. Ég hef notið við það aðstoðar ýmissa góðra manna sem flestir vita mun meira um þetta efni en ég. Það er fullkomlega verðugt verkefni fyrir sagnfræðinga að gera þessu betri skil og fylla þar með í tónlistarsögu þjóðarinnar, en löngum virðist sem harmonikan hafi ekki verið jafn hátt skrifuð í henni eins og hin hefðbundnu klassisku hljóðfæri.

Ekki er ekki að fullu ljóst hvenær harmonikan barst fyrst til Íslands. Blaðið Harmonikan greinir frá þýskættuðum manni, Stillhoff að nafni, sem mun hafa leikið á harmoniku á dansleikjum í Reykjavík um eða fyrir 1845. Árið 1866 er vitað að húsfreyjan að Lækjamóti í Víðidal, frú Margrét Eiríksdóttir, leikur á harmoniku, sér og öðrum til yndisauka.

Í Tónlistarsögu Reykjavíkur er þess getið að um 1870 hafi harmonika verið orðin algeng á dansleikjum. Árið 1874 lék Brandur Ögmundsson frá Kópavatni á harmoniku og söng jafnframt á þjóðhátíð sem haldin var í Biskupstungum. Franskir sjómenn sem hingað komu er sagt að hafi haft með sér harmonikur og kynnt þetta hljóðfæri hér, en engar heimildir hef ég þó fundið er styðja það. Einnig er vitað með vissu að með norskum hvalveiðimönnum á Vestfjörðum og Austfjörðum í lok 19. aldar og fram á þá 20. komst allmikið af diatoniskum harmonikum í eigu Íslendinga. Benedikt Jónsson á Auðnum skrifaði nótnabók fyrir harmoniku árið 1870, sem nefndist „Harmonika nótur - Sálmalög“. Þar er sérstök merking um hvort draga skuli belginn sundur eða ýta honum saman. Einnig eru tölurnar 1-8 sem merkja númer nótna á harmonikuborðinu, en þarna mun átt við „einfalda“ harmoniku sem var með 8 nótum í diskant en aðeins tveimur í bassa. Í bókinni kemur fram að Benedikt fékkst við viðgerðir á harmonikum, sem ber vitni um að hljóðfærið hefur verið komið í eigu manna þar um slóðir alllöngu fyrr.

Fullyrða má að diatonisku harmonikurnar hafi verið notaðar á dansleikjum á síðari hluta 19. aldar og allt fram undir miðja síðustu öld, en þá hljóðnaði yfir þeim í nokkra áratugi. Vinsældir þeirra voru miklar, fátt var um önnur hljóðfæri, þær léttar og þægilegar í flutningum og tekið hraustlega á þeim á dansleikjum. Sagan segir að á balli á Hesteyri hér áður fyrr hafi slitnað sundur tvær harmonikur á sama ballinu. „Nú fór í verra!“ sagði spilarinn þegar sú síðari fór og þar með lauk dansleiknum. Spilatíminn gat verið langur, því ballferðin gat staðið frá mjöltum til mjalta, en hluti af því fór í að komast á staðinn og aftur heim.

Voru harmonikuleikararnir yfirleitt sjálfmenntaðir og spiluðu eftir eyranu. Fylgdi þessu aukin fjölbreytni í skemmtanalífi landans sem þó féll ekki öllum í geð sbr. eftirfarandi klausu úr Þjóðólfi árið 1901:

„Því miður mun óhætt mega fullyrða, að margt af hinu yngra fólki og þó einkum hinu lítilsigldara, svo sem allmargt vinnufólk og lausgangarar af ýmsu tagi, sé upptekið af

dansleika-vafstrinu og harmoniku-garginu. Slíkt fólk væntir sunnudaganna og yfir höfuð allra helgra daga með hinni sárustu óþreyju, því vanalega eru skrípaleikar þeir, er „böll“ nefnast, haldnir hingað og þangað í kyrnum og klefum þessa bæjar hvert helgidagskvöld.“

Oft þurftu dansspilarar að ferðast fótgangandi um langan veg, yfir fjöll og firði, fara á hestbaki eða sjóleiðis með harmoniku sína í poka á bakinu. Ekki fengu þeir alltaf há laun fyrir spilamennskuna, ef þá nokkur. Dæmi voru um að fyrir spilamennsku mestalla nóttina fékkst einn kartöflupoki. Ætla má að harmonikan hafi verið aðal dansleikshljóðfæri Íslendinga fram til 1940 og tóku menn tónlistina upp af grammófónplötum, hlustuðu á þær og spiluðu svo eftir eyranu.

Bókin *Fiðlur og tónmannlíf í Suður-Pingeyjarsýslu* segir frá því að harmonika var notuð þar við messur. „Þá kom harmonikan og hljómurinn“ og þrátt fyrir fábreytta tóna einraða harmoniku, fannst fólki gott að hafa þessa tónlist undir sálmasöng. Fleiri heimildir benda til þess að diatoniskar harmonikur hafi verið notaðar við messur, t.d. á Austfjörðum. Sem betur fer eru enn fáeinir sem halda tryggð við þetta gamla og góða hljóðfæri og spila sumir ekki á annað. Flestir harmonikuunnendur þekkja til dæmis fjörkálfinn Friðjón Hallgrímsson sem hefur haldið þessu merki hátt á lofti um langt árabíll.

Krómatískir hljómar voru fyrst settir í harmoniku um 1850, en áttu þá eftir að þróast frekar. Hingað til lands komu krómatískar harmonikur líklega ekki fyrr en undir 1920. Jóhannes Jóhannesson segir Norðmann hafa komið að Álafossi með krómatíska harmoniku á árunum 1915-19 og hann keypti sjálfur slíka skömmu síðar í Fálkanum. Hann var farinn að spila með Bernburg árið 1924. Fyrsta harmonika Jóhannesar Jósefssonar frá Ormarslóni var keypt af norskum síldarsjómanni 1924, en þá sagði Jóhannes að til væru fleiri krómatískar harmonikur á Raufarhöfn, einnig keyptar af Norðmönnum. Sumir sögðu þær hafa verið í öðru hverju húsi þar á þessum árum!

Talið er að fyrstu Casottoharmonikurnar, hafi komið til Íslands um áramótin 1948-49. Þetta voru tvær hnappaharmonikur og tvær píanóharmonikur, frá Marino Pigrini á Ítalíu. Sigurður V. Jónsson, „Siggi Valli“ keypti aðra píanóharmonikuna. En þær voru dýrar þá eins og löngum síðar. Þessi harmonika kostaði um 6.000 krónur. Til samanburðar var mánaðarkaup verkamanns þá um 800 krónur og nýr Willys jeppi kostaði um 9.000 krónur. Algengt var að fá 250 krónur fyrir að spila á venjulegu balli að sögn Sigurðar í viðtali við Harmonikublaðið.

Eftir að krómatískar harmonikur komu til sögunnar urðu vinsældir þeirra miklar og þá á kostnað hinna diatonisku. Harmonikan var mikið notað hljóðfæri fram eftir öldinni bæði sem eina hljóðfærið á dansleikjum og í hljómsveitum. Menntun harmonikuleikara, sem og hljóðfæraleikara almennt, tók miklum framförum og æ fleiri spiluðu eftir nóttum. Einnig var áhrifa erlendra tónlistarmanna farið að gæta í meira mæli en áður. Margir telja að fyrri blómaskeið harmonikunnar hérlendis hafi verið frá þriðja áratug síðustu aldar og fram á hinn fimmta, en hið síðara sé rétt að hefjast!

Þeir Haraldar Björnsson málari á Húsavík og Marinó Sigurðsson bakari þar lögðu af stað í tónleikaferð með Esjunni í lok október 1929. Þeir héldu tónleika á Akureyri, Ísafirði og í Stykkishólmi. Þegar til Reykjavíkur kom héldu þeir þrenna tónleika í Nýja bíó og spiluðu einnig á dansleikjum víða í borginni. Svo vill til að ferðasagan er skráð á tónstokka í

harmoniku Haraldar sem er nr. 82 í safni Ásgeirs S. Sigurðssonar á Ísafirði. Árið 1931 fóru þeir aftur í hliðstæða ferð, en þá var kreppunnar farið að gæta og aðsókn minni. Til stóð að þeir félagar lékju á Alþingishátíðinni 1930 en ekki varð af því.

Þeir sem fengnir voru í stað Húsvíkinganna voru hinn sænski Herman Gellin og Daninn Ernst Borgström. Þeir voru frægir víða um lönd um þetta leyti og fóru líka með Esjunni kring um landið og héldu tónleika á viðkomustöðum hennar við fádæma góðar undirtektir. Tónlist þeirra er til á hljómplötum og koma þeirra hingað til lands vakti áhuga á harmonikuleiknum.

Með stríðsárunum komu nýir straumar hingað. Útvarpstækni fór batnandi ásamt því að segulbandið kom til sögunnar. Hljómflutningstæki urðu almenningseign.

Íslenskir harmonikuleikarar urðu stöðugt betur menntaðir og alltaf voru ungir menn að koma fram á sviðið. Í september árið 1938 kvað sér hljóðs ungur drengur Bragi Hlíðberg að nafni og blés til tónleika í Gamla Bíó aðeins 14 ára að aldri. Bragi hélt síðan vestur um haf til frekara náms í harmonikuleik. Bragi er einn þekktasti harmonikuleikari Íslendinga og var síðar valinn harmonikuleikari aldarinnar af lesendum Harmonikublaðsins. Hér má líka nefna Einar Sigvaldason, sem fór til Danmerkur og varð sigurvegari í landskeppni harmonikuleikara þar í landi nokkru fyrir stríð. Hann fluttist svo hingað heim, spilaði með Eiríki á Bóli og ferðaðist um landið með töframanni nokkrum. Annar þekktur harmonikuleikari var Lýður Sigtryggsson. Lýður stundaði nám í harmonikuleik í Noregi og árið 1946 sigraði hann í Skandinavísku harmonikukeppninni og hlaut þar titilinn Harmonikumeistari Norðurlanda. Einnig sigraði Grettir Björnsson í Kanadísku harmonikukeppninni árið 1950 og var um áratugaskeið einn af albestu spilurum okkar. Hér verður sleppt að geta margra hinna yngri snillinga, en þar væru margir kallaðir ef gert yrði.

Ormarslónsbræður, Jóhann Óskar og Þorsteinn Pétur Jósefssynir, fóru í tónleikaferðir um landið 1938 og aftur 1945 og fengu góðar móttökur, en Jóhann samdi einnig lög og kenndi mörgum harmonikuleik, m.a. Karli Jónatanssyni, Jóni Hrólfssyni, Ágústi Péturssyni og síðar Einari Guðmundssyni.

Norski harmonikuleikarinn Toralf Tollefsen og hinn bandaríski John Molinari komu hingað til lands snemma á sjötta áratugnum og höfðu mjög mikil áhrif á íslenska harmonikuleikara og áhugamenn. Tollefsen fór m.a. vítt um landið og hélt tónleika við miklar vinsældir.

Harmonikusmíði varð aldrei atvinnugrein hér en tilraunir í þá veru fóru þó fram, m.a. til að reyna að þróa betri nótnaborð. Fjórir áhugamenn gerðu harmoniku með sérstæðu nótnaborði, þar sem reynt var að sameina hnappa- og píanóborð. Þetta var gert að frumkvæði Jóhannesar Jóhannessonar, harmonikuleikara, sem einnig var lagahöfundur og gerði við harmonikur. Niðurstaðan varð nokkuð góð en ekki varð af fjöldaframleiðslu. Harmonika þessi fékk nafnið Tónalín, en sýnt var fram á það með grein í Harmonikublaðinu nokkru síðar að einkaleyfi á nótnaborði sem leit eins út var gefið út í Bandaríkjunum löngu áður en Tónalín varð til. Ekki er þó vitað hvort þau voru sambærileg.

Fyrsta harmonikufélagið var stofnað árið 1936, var það Félag harmonikuleikara í Reykjavík. Til að fá inngöngu þurfti að gangast undir próf hjá sérstakri prófnefnd. Félagið fjallaði m.a. um kjaramál harmonikuleikara og stóð fyrir fyrstu harmonikukeppni hérlandis 1939, þar sem Bragi Hlíðberg bar sigur úr býtum. Félagið lognaðist líklega út af 1940 eða 1941.

Merkið var hins vegar hafið að nýju 8. september 1977 þegar Félag harmonikuunnenda í Reykjavík var stofnað, að frumkvæði Karls Jónatanssonar. Þetta var félag áhugamanna um harmonikuleik og engin próf þurfti til að fá inngöngu. Þetta virkaði sem vítamínsprauta. Næsta ár var stofnað Harmonikufélag Þingeyinga og síðan var stofnað eitt félag á ári að jafnaði næsta áratuginn. Samband íslenskra harmonikuunnenda var svo stofnað 1981 til að vera sameiginlegur vettvangur félaganna, en þau eru nú 16 talsins. Þessi félög og landssamtökin hafa á þessum tíma unnið mikið og þarft starf við að glæða áhuga almennings á harmonikunni að nýju, ásamt því að stuðla að menntun harmonikuleikara ekki síst þeirra sem yngri eru. Haldin hafa verið landsmót harmonikuleikara þriðja hvert ár síðan 1982, en fyrsta mót SÍHU var haldið í Reykjavík, 4.-7. júní það ár. Landsmótin hafa verið vettvangur félaganna og harmonikuleikarar og sveitir á þeirra vegum fá þar tækifæri til að koma fram. Næsta sumar verður landsmótið að Hellu. Sömmuleiðis hafa verið haldin mót hinna yngri, þó það hafi ekki verið jafn reglulegt og tvisvar hefur verið efnt til harmonikukeppni að fyrirmynd fyrsta félagsins. Þá eru haldin harmonikumót að frumkvæði félaganna víðs vegar um landið flestar helgar á sumrin.

Hér verður að láta staðar numið að sinni. Margt er þó ótalið, s.s. nöfn og frásagnir af góðum harmonikuleikurum, einstökum merkisatburðum og fjölmargt fleira. Í stuttri samantekt verður að fara þessa leið, stikla á ýmsum atburðum en sleppa öðrum. Þá fer ekki hjá því að eitthvað hefur fallið niður sem hér ætti að vera. Fyllri og betri frásögn biður söguritunarinnar, sem vonandi hefst fyrr en síðar.

Helstu heimildir: Blaðið Harmonikan, ýmsir höfundar, gagnasafn Mbl., Nygammalt, fróðleikur af Veraldarvefnum, upplýsingar og gögn frá Ásgeiri S. Sigurðssyni, einnig Ólafi P. Kristjánssyni og Þorsteini Þorsteinssyni. Auk þess ábendingar frá fjölmörgum öðrum.